

МИХАЙЛО МАКСИМОВИЧ І ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ: ДО ІСТОРІЇ ВЗАЄМИН

Михайло Максимович – справжній вчений-енциклопедист широкого діапазону – від ботаніки до історії, фольклорист, літературознавець, перший ректор Київського університету, не маючи навіть усіх цих звань, увійшов би в історію України хоч би й тим, що він відіграв надзвичайно важливе значення в розвитку і становленні такої величної постаті на теренах нашої України як Пантелеймон Куліш. Роль і значення останнього в історії України до сьогодення не оцінена належним чином. „Від часів Куліша й дотепер, – як зазначає сучасний дослідник М.Скринник, – панує оцінка його творчості та світогляду як надзвичайно суперечлива” (Сучасність. – 2001. – №5. – С.87). Цього лицаря українського духу, що своїми ідеями випередив добу, негативно сприймали сучасники, лишився він незрозумілим і для наступних поколінь. Ми сподіваємося, що постать М.Максимовича, можливо, хоч трішечки допоможе відкрити ще одну грань справедливого розуміння багатогранної особистості П.Куліша.

Навчаючись з 1833 року в Новгород-Сіверській гімназії, студент Пантелеймон Куліш захопився українською народною поезією. Цю юнацьку пристрасть запалив у нього збірник українських пісень М.Максимовича, який випадково попав до його рук. Про цей випадок П.Куліш писав у спогадах про М.Костомарова: „Николаша” (Костомаров – Н.П.), как мы все питомцы общерусских школ, в начале пренебрегал хохлатчиною и думал на языке Пушкина. Но с обоими нами, на двух отдаленных точках Малороссии, произошел замечательный случай. Ему в Харькове попал в руки сборник украинских песен Максимовича, 1827г., а я в Новгород-Северском тоже случайно сделался обладателем украинских дум и песен того же Максимовича 1834г. Мы в один день из великорусских народников сделались народниками малорусскими (Новь. – 1885. – №13. – С.63).

Взагалі, треба відзначити, що збірники М.Максимовича грали якусь фатальну роль, розкриваючи перед читачами поетичну співучу Україну, які жили в ній і її краси не добачали. Перший збірник Максимовича 1827 року притяг увагу такого рафінованого читача, як О.Пушкін („Я обирал песни Максимовича”); М.Гоголь пише з приводу нього відому статтю „О малороссийских песнях” (1833), Олександр Гроза власною рукою переписав в окремий зошит усі пісні з Максимовичевого збірника, П.Куліш ще гімназистом за останні гроші купує цей збірник у букініста в Новгороді-Сіверському (Записки історичного Відділу УАН 1929. – №21-22. – С.210).

Для П. Куліша збірка народних пісень М.Максимовича відкрила новий незвичайний світ поетичних народних образів: Богдан Хмельницький, Петро Сагайдачний, Петро Дорошенко, Михайло Коновченко оживали в його уяві і збуджували в його душі глибоку симпатію до українського народу, його історії, культури. Йому надзвичайно подобалися чарівні своєю задушевністю

українські мелодії. Весь збірник він вивчив напам'ять і з великим натхненням співав улюблені українські пісні.

Крім того, нове захоплення відкрило пристрасному юнакові нове відчуття українського слова. „Тут мы увидели, – писав пізніше П. Куліш, – посредством печати, яснее прежнего, как прекрасен язык, о котором ни слова не говорится в учебниках и над которыми наши наставники глумятся с кафедры” (Основа. – 1862. – №1. – С.78).

Збірка М.Максимовича відновлювала в душі юнака все те, що було закладено ще в дитячі роки в батьківському домі, де говорили українською мовою і шанували народні звичаї. Ця збірка відтворила, зазначав П.Куліш, „оставленную нами в селах и хуторах жизнь языком наших матерей,” і довершила наше „перерождение относительно украинского слова” (Там само).

Це було справді переродження, це було відкриття, це було захоплення на все життя. Ні загальна русифікація навчально-виховного процесу в гімназії, ні повна офіційна відраза до всього українського не могли вже нічого вдіяти. Стихія любові до всього українського сприяла пробудженню у Пантелеймона Куліша творчих сил і розвитку національної самосвідомості. „Нашей душе любо было в той стихии, – писав він, – которою продолжали жить не переделанные школою спутники нашего детства; мы радостно нисходили с училищных высот в простонародную толпу, и одна мысль, что мы говорим и чувствуем то, что говорит и чувствуют миллионы не захваченных учебниками людей, давала нашим умственным силам молодую свежесть” (Там само).

У 1837 році П.Куліш залишає гімназію після п'ятого року навчання і їде до Києва з метою вступити до університету, де працював тоді його улюблений М.Максимович. Юнак почав готуватися до іспиту, а щоб було з чого жити (батько йому відмовив у матеріальній допомозі), почав працювати по селах у поміщиків домашнім учителем, готуючи дітей до вступу в училище. Разом з тим юнак захоплено збирав народні пісні і народні оповідки, а входячи таким способом у спілкування з народом, мав повну можливість глибокого вивчення народного життя і мови.

У вересні 1839 року він складає вступні екзамени до Київського університету на філософський факультет, а потім у 1840 році переводиться на юридичний факультет. Але через матеріальні та бюрократичні перешкоди був відрахований зі складу студентів 1840 р.

За той короткий час перебування в університеті Пантелеймон Куліш звернув на себе увагу професора М.Максимовича, який читав тут словесність і якому юнак сподобався своєю талановитою вдачею та цікавістю до українського фольклору.

М.Максимович запрошував студента до себе в гості. Вони часто разом співали українські пісні і читали Вальтер Скотта. Юнак жадібно ловив пояснення професора, а останній з великим задоволенням сприяв творчому становленню і розвитку студента.

У 1840 році за допомогою М.Максимовича П.Куліш надрукував свої творчі доробки в „Литературной газете” („Приключение с казаком Бордюгом на Зеленой неделе”) та в „Киевляне” („Малороссийские рассказы”), а його перший твір українською мовою „Циган”, написаний ще в гімназійні роки, був надрукований в альманасі „Ластівка” (1841).

Через десять років, живучи на засланні у Тулі, П.Куліш у листі до свого наставника так згадував цей час: „С именем „Киевлянина” соединяется у меня незабвенное воспоминание о той поре жизни, „когда мне были новы все впечатления бытья”, и чем больше отдаляюсь я од этой поры, тем сильнее люблю все, что наполняло тогда мою жизнь. А вы знаете, сколько наполняли ее Вы” (Институту рукописів НБУ ім. В.І.Вернадського. – (ІР НБУ). – ф.10. – №17270. – Арк.4).

Коли Пантелеймон Олександрович залишив університет, М.Максимович дуже близько пройнявся його подальшою долею. Він організовує йому зустріч з помічником попечителя Київського учбового округу М.Юзефовичем, характеризуючи його як надзвичайно талановиту людину, і просить влаштувати його вчителем в одну із гімназій округу.

28 січня Пантелеймон Олександрович був призначений учителем російської мови в Луцьке повітове училище (Центральний державний історичний архів (ЦДІА) у м. Києві. – ф.707. – оп7. – спр.64. – Арк.22).

Тут, як зазначав П.Куліш у листі до М.Максимовича від 25 березня 1841 року, його „любили и ласкали” (Киевская старина. – 1899. – №7. – С.8).

Побутові умови молодому вчителю були створені якнайкращі. „Я за бр. серебром в месяц, – писав П.Куліш, – имею квартиру прекрасную со столом: три комнаты на втором этаже; с балкона видны лавки и базар, как на ладони. Спокойствие всевозможное, потому что нижний этаж со сводами, сквозь которые ничего не слышно. В одной комнате моя спальня и кабинет, в другой я принимаю гостей, а в третий спальня для моего слуги и кладовая” (Там само. – С.7).

За короткий час молодий учитель проявив свій педагогічний хист і завоював авторитет серед учнів. Про це він з великим задоволенням хвалився М.Максимовичу: „Меня больше всего радует то, что я перед учениками сумел повести себя так, что без всяких усилий заставил их повиноваться мне безусловно: уроки выучивают отлично, а в классе во время моих лекций так тихо, как в университетской аудитории, чего другие учителя не могут добиться никакими строгостями” (Там само. – С.8).

Серед місцевого „бомонду” молодий учитель також користувався увагою, але то вже, як зазначив він сам, завдяки покровительству М.Максимовича: „Особенно Ваше письмо к Зеновичу подняло меня в общем мнении целым аршином выше. Даже сам смотритель стал ко мне почтительней, так что дает мне работу, чего ни один подчиненный от него еще не удостоился. Ксензы же, между которыми Зенович стоит как бы главою и с которыми он меня познакомил, принимают меня со знаками величайшего уважения” (Киевская старина. – 1899. – №7. – С.8).

У Луцькому училищі увагу П.Куліша привернуло унікальне зібрання книг, так звана „Олізарівська бібліотека”, конфіскована свого часу у польських магнатів. Бібліотека мала надзвичайну цінність „с рідкими изданиями и состоявшей из 1500 томов” (ЦДІА). – ф. 707. – оп.6. – спр.141. – Арк.1). „Между теми книгами, – писав П.Куліш М.Максимовичу, – есть все польские историки и хроникары, много рукописей и что всего важнее – рукописное подробное описание Польских сеймов; сверх того много исторических книг разного рода, есть романы Вальтера Скотта” (Там само. – С.7).

На жаль, фонд бібліотеки був закритий і користуватися ним нікому не дозволялося. П.Куліш звернувся до смотрителя училища з проханням дозволити йому в порядку виключення попрацювати у цій бібліотеці, але йому було відмовлено.

Тоді П.Куліш попросив М.Максимовича „устроить дело как-нибудь, чтоб – или Михаил Владимирович (В.Юзефович – Н.П.) написал смотрителю о свободном пропуске меня в Олезаровскую библиотеку, или что-нибудь иное Вы придумаете. Только покорнейше прошу Вас доставить мне право беспрепятственно рыться в тех книгах, сколько моей души будет угодно” (Там само).

М.Максимович, звичайно, використав свої зв’язки і незабаром надійшло розпорядження попечителя округу, за яким учителю П.Кулішу було доручено упорядкування конфіскованого фонду бібліотеки Луцького училища (ЦДІА. – ф. 707. – оп.6. – спр.141. – Арк.1).

Тепер П.Куліш мав вільний доступ до такого надзвичайного скарбу, який зіграв важливу роль у його самоосвіті. „Эта библиотека, – згадував пізніше колега по Луцькому училищу М.Чалый, – весьма много способствовала расширению умственного кругозора Кулиша и дала ему возможность пополнить пробелы недостаточного образования. В библиотеке, между прочим, находилось полное собрание романов Вальтера Скотта на французском языке” (Чалый М. Юные годы П.А.Кулиша. – К., 1898. – С.7-8).

Щоб прочитати Вальтера Скотта в оригіналі, Пантелеймон Олександрович поставив собі за мету вивчити французьку мову і добився цього за короткий час. Як писав М.Чалый: „Кулиш приехал в Луцк с весьма жалкими познаниями во французском языке, но с течением трех-четырех месяцев он стал свободно читать Вальтера Скотта” (Там само. – С.8).

У серпні 1841 року П.Куліша було переведено на посаду вчителя російської мови і словесності до Києво-Печерського дворянського училища. Влітку 1843 року він одержує за допомогою М.Максимовича та М.Юзефовича можливість подорожувати Україною. Його було направлено оглянути всі архіви Київської губернії, що зберігалися при урядових містах і монастирях. Цю поїздку молодий дослідник активно використав для вивчення мови, фольклору, звичаїв, обрядів, традицій українського народу.

У 1845 р. через поганий стан здоров’я М.Максимович залишив Київський університет і пішов у відставку. Він поселився на своєму хуторі

Михайлова Гора над Дніпром біля с.Прохорівка Золотоніського повіту і жив там усамітнено.

Де б П.Куліш не перебував тоді чи тоді, він постійно підтримував зв'язки з М.Максимовичем, активно листувався з ним, радився з усіх своїх проблем.

У роки заслання, коли П.Куліш жив у Тулі, Михайло Олександрович був одним із небагатьох, хто тоді листувався з ним.

Так само і П.Куліш підтримував М.Максимовича в його усамітненому житті на хуторі. Він писав 9 листопада 1850 р. Михайлу Олександровичу: „Как теснится зима в окна Вашего домика? И что Вы делаете или думаете под веселый треск топящихся печек? Воображаю, какая долгая и угрюмая вереница мыслей обвивает Вашу голову, когда с днепровской котловины налетает порывами зимний, дышащий снежною пылью ветер и стучит в стекла Ваших окон, а Вы сидите один вдали от всех симпатичных, одинаково с Вами образованных людей! Вы мне представляетесь чем-то оссиянованным в таком положении, и если б я был немножко более поэт, то я бы написал из Вашей Михайловской жизни поему” (Там само. – С.7).

Листи П.Куліша для М.Максимовича були справжньою відрадою. „Пишите мне почаще, – говорить останній в одному з листів, – если Вам эта заочная беседа приносит хоть половину такого удовольствия, какое мне от нее каждый раз, как привезут из Золотоноши Ваш конверт” (Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – 1905. – кн.18. – Вып. 3-4. – С.124).

П.Куліш неодноразово відвідував М.Максимовича на Михайловій горі. Йому там дуже подобалося. Він навіть у першій половині жовтня 1852 р., перебуваючи в гостях у М.Максимовича, домовився купити у нього 8 десятин нагірної землі з тим, щоб навесні поселитися там. Він писав 29 листопада 1852 р. до М.Білозерського, родича своєї дружини: „Я теперь всего приятнее мечтаю об устройстве домика на берегу Днепра и о балясах, которые я буду в нем точить... Весной хотелось бы прямо ехать на Михайлову Гору (Баляс покамест не существует) и похозяйничавши там, посетить вечно для меня незабвенные места моей любви, а отсюда опять наведаться на свой хутор (к тому времени там будет уже нечто в этом роде)” (ІР НБУ. – ф.1. – №28991).

Бажання придбати хутір біля М.Максимовича заставило його навіть обмежити себе в багатьох побутових звичках і витратах. „Я теперь живу очень скромно, – писав він 12 січня 1853 р, – перестал даже покупать вино из английского магазина (а другим я не верю), не покупаю даже книг, – только недавно купил Байрона, не отдаю в переплеты и словом уменьшил свои расходы на половину. Мечты о малороссийской природе и Балясах спасают меня от многих искушений, расставленных на каждом шагу” (ІР НБУ. – ф.1. – №28998. – Арк.2).

Правда, ці мрії не здійснилися, але в гості до М.Максимовича Пантелеймон Олександрович продовжував їздити.

Так, наприклад, влітку 1853 р. він разом з дружиною відвідав знову Михайлову Гору. Тут гостей радо зустрічав М.Максимович зі своєю дружиною, з якою нещодавно одружився. Беручи участь у підготовці до весілля П.Куліш сам купляв за свої кошти у Петербурзі весільне вбрання для молодої Михайла Олександровича (шляпку, наколку, тощо) і відсилав на Михайлову Гору. Взагалі, П.Куліш часто допомагав матеріально своєму старшому другу. М.Максимович також допоміг П.Кулішу у виданні такої важливої праці, як „Опыт биографии Гоголя”. Він передав йому свою переписку з М.Гоголем, його учнівські зошити, а також повідомив П.Кулішу цікаві факти, які надто збагатили біографічний опис життя письменника.

„Радуюсь, – писав М.Максимович П.Кулішу, – что письма посланные, послужили добрым запасом... для биографии Гоголя. Уверен, что она будет прекрасна” (Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1905. – Кн.18. – Вып. 3-4. – С.129).

На прохання П.Куліша М.Максимович прочитав чорновий варіант „Опыта биографии Гоголя” і вніс багато суттєвих поправок і уточнень. „Многие из указанных Вами промахов, – писав Пантелеймон Олександрович, – заставили меня (нерозб.) над собой смеяться” (ІР НБУ. – ф.10. – №17270).

Очевидно і М.Максимович дорожив думкою П.Куліша стосовно своїх літературних творів. Саме йому Михайло Олександрович відправив на рецензію свої українські вірші. П.Куліш, прочитавши вірші, висловив захоплення літературною працею наставника. „От всей души поздравляю Вас, мой почтенный наставник, – писав він – с новым родом умственных занятий. Песни Ваши мне очень понравились. Дай Бог им успеха в читающем обществе! Так именно следует писать по-малороссийски, а то, забыв песенный склад и язык, выдумывают что-то новое, ровно чуждое для образованной и неграмотной братии. Не оскорбитесь, если я Вам скажу, что вы изумили меня Вашими малороссийскими стихами: я не предполагал в Вас поэтического таланта. Судя по этой неожиданной пробе пера и чернил, я ожидаю от Вас чего-нибудь эпического из нашей поднепровской старины. Благодарю Вас искренно за сообщение или за присылку на память Ваших черновых листков. Это первый поэтический цветок, попавший в мой январский гербарий” (ІР НБУ. – ф.10. – №17270. – Арк.5-6).

Зовсім іншої думки був Пантелеймон Олександрович стосовно перекладу псалмів Михайлом Олександровичем. У коректній формі він радить М.Максимовичу не робити цього після Т.Шевченка. „Мне больше нравятся Ваши песни, – писав він, – нежели псалмы, и это потому, что в псалмах Вы имеете сильного соперника, который как будто спал пьяный на (неразб.) поле и подслушал, пробуркавшись, как напевал свои песни пастух Давид. Может быть, тут обманывает меня первенство авторитета; но я бы не советовал Вам подвергать себя сравнению, пиша на те же темы. Впрочем, мудрость поэтическая не извне к нам приходит, а развивается из собственного нашего зерна под более или менее благотворными внешними влияниями” (Там само).

Коли М.Максимович став робити переклад „Слова о полку Ігореві”, то також послав перші листи на рецензію П.Кулішу у серпні 1854 р. Останній назвав цей переклад „помислом дуже добрим”: „Кому й витолмачити ту узлувату прашурівську мову, як не нашому братові? Та й речитативи ні в кого такої немає: тут аби попав на стежку, то іди та йди повагом, цуприкаючи... вивезе хоч яку вагу. Здається мені, що ви чоловік непохитливий, попораєтесь коло тої ветоші хоч би й довгенько, поки таки обернете ж на нові словеса, щоб уже не дяки з архидяками, а всяк чоловік зрозумів, що то воно є та старосвіцька дума про храброго Ігоря. Більш од усіх радуватимусь, узявши в руки Вашу віршу про (нерозб.). Нехай Бог помагає ж зкінчати та й нам прочитати” (Там само. – Арк.7).

М.Максимович у листах до П.Куліша писав не лише про свої літературні плани, а й ділився з ним, як з душевним другом, своїми особистими проблемами. Так, у листі від 20 січня 1854 р. він скаржився на свою відірваність від цивілізованого світу і розповідав про свій душевний дискомфорт від спілкування з новою ріднею. Весь лист проникнутий теплим почуттям автора до П.Куліша і свідчить про дружні і сердечні стосунки цих двох людей: „А у меня все неудовлетворенная жажда Москвы. Ее усилила до смаги на губах здешняя новая родня моя, от чего, вместе со всяким иным неудобством здешней жизни моей, напала такая неохота, чтобы не сказать хандра, к сообщению с миром... Еще раз скажу, что месяц если не дольше, духом моим был я совершенно отшельник, и все житейское и живущее не занимало меня; почему и все (внешнее) в великом запущении, начиная с переписки с друзьями – все они по праву могут назвать меня „Михайлом Молчаливым” (Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – 1905. – Кн.18. – Вып. 3-4. – С.128).

П.Куліш також у тяжку хвилину звиряв М.Максимовичу як надійному другу свої душевні митарства. Не кожному він міг відкрити свою душу, свої настрої, свої „сокровенные мысли”. А М.Максимовичу він довіряв. У лютому 1854 р. Пантелеймон Олександрович писав останньому про своє бажання приїхати до нього, „чтобы можно было писать что-нибудь на Михайловой Горе, которой я уже обязан несколькими долго не дававшимися мне страницами. Повторяю, что местность Ваша повергает меня всякий раз в какой-то поэтический угар. Но как внутри меня не построены струны, на которых следовало бы играть, то и (неразб.) от меня только дисгармонию. Мне бывает в это время грустно за многое в моей жизни. Я чувствую в это время сильнее обыкновенного, людские мерзости, и чем сильнее пробуждается во мне порыв к чему-то прекрасному, тем отчаяннее томится душа моя в своем бессилии. Чем же поднять больное сердце до поэтического великолепия? И каким образом поступать так, чтобы истрачивая жизнь, приносить плоды новой жизни для будущего? Я из-за того только и хлопочу, чтобы привести себя в порядок, а, между тем, все вокруг меня выводят меня из моего внутреннего лада. Неужели же для меня нет никакой возможности поставить твердо ногу на землю посреди всеобщего смятения умов и сердец? Неужели только с рождением получаем мы дивное свойство „идти, куда

влечет свободный ум”, не колеблясь никакими выгодами. Приятно верить, что эта твердость стремления к цели приобретает долгими усилиями и многократными поправками.

Но, Боже мой! Сколько прошло времени в этих попытках, и все-таки я слаб, как ребенок. Так ли с каждым бывает? Не находят ли другие удовольствия носить перед ближними маску душевного величия, которого на деле нет? Что касается меня, то я постоянно нахожусь между жизнью и смертью, и это все больше поглощает моей сердечной веселости” (IP НБУ. – ф.10. – №17270. – Арк.10).

У 1855 р. Пантелеймон Куліш починає готувати до друку свої етнографічні „Записки о Южной Руси”, які, на його думку, відкриють очі читачам на етнографію, „как на нечто живое, существующее в природе, а не в головах литераторов” (Киевская старина. – 1898. – №4-6. – С.113.). Він надавав цьому виданню великого значення „как памятнику жизни” і „духа народного, которому ... нет цены” (Русская старина. – 1904. – № 12. – С.698.). „Спаси от забвения памятник жизни своего народа, – писав він у „Записках”, – есть истинный подвиг, который уже и теперь имеет полную важность в глазах каждого истинно просвещенного человека... В самом деле, сочувствовать песне, странствующей как сирота между людьми, и беречь ее от забвения – не то ли самое, что приютить живую душу, которая без нашей заботливости исчезла бы с лица земли? Расширить своими открытиями круг исторических сведений – не значит ли сделаться самому частью истории? Провести источник родного слова и духа к будущим писателям – не значит ли быть двигателем их успехов?” (Записки о Южной Руси. – СПб., 1856. – Т.1. – С.220-221).

У цьому збірнику було вміщено надзвичайно цінний і новий для тих часів український етнографічний матеріал: перекази, оповідання, думи, пісні з коментарями П.Куліша, історичні розвідки; а в другому томі „Записок”, що вийшов у 1857 р., уперше була надрукована поема Т.Шевченка „Наймичка”. „Записки о Южной Руси” справили велике враження на прогресивну громадськість. „Книга, – зазначав Б.Д.Грінченко, – производила впечатление на публику не только как ученый труд, но и как наглядное доказательство силы духовного творчества народа” (П.А.Кулиш. Биографический очерк. – Чернигов, 1899. – С.12.). Довгий час „Записки” були настільною хрестоматією для тих, хто цікавився українством.

Проте зовсім іншої думки про „Записки” був М.Максимович, який повідомив П.Кулішу, що збирається виступити в пресі, зокрема в журналі „Русская Беседа” із запереченнями деяких його думок висловлених в „Записках” про історичні пісні. Це, безумовно, схвилювало Пантелеймона Олександровича. Адже він завжди знаходив порозуміння в приватному діалозі з другом і наставником.

1 грудня 1856 року він пише М.Максимовичу: „Що до бійки за Записки, то шкода Вам заводити із мною рубанину: чи Ви мене, чи я Вас подолаю, однаково буде негарно, і для почину нашого діла невжиточно. Глядіть, добродію, чи не пересолили Ви своїх листів у „Бесіду”? Самі знаєте,

що буває людям за пересол. Мого діда прозвали „Гарячим Кулішем”, то й мені трудно буде вдержатися, щоб кого не обпарить, а найбільш, як часом убрали що-небудь не до шмиги, бо в Вас ангел не стояв за плечима, як Ви свої листи писали, а трохи чи не присусідився лисий дідько із Дніпрової ополонки. Як же скажете міні щирю правду з (нероб.) і розумом, то поклонюсь і подякую за науку” (ІР НБУ. – ф.10. – №17270. – Арк.10).

Не зважаючи на це прохання, М.Максимович все-таки надрукував свої „Украинские письма к П.А.Кулишу от М.А.Максимовича” в журналі „Русская Беседа” на початку 1857 року, де, зокрема, саркастично оцінив „стародавние думы бандуристов и болтовню ... рассказчиков” та „историко-поэтические мысли и мечты” П.Куліша.

Аналіз „Записок” М.Максимовичем не був професійним і глибоким. Він більше зупинявся на несуттєвих дрібницях, що навряд чи можна було їх вважати серйозною критикою. Що стало причиною такого кроку М.Максимовича, ми не знаємо і нам важко тепер про це судити. Дослідник кінця ХІХ – початку ХХ ст. В.Данилов з цього приводу писав: „Нельзя также сказать, что „Письма” были написаны „с разумом” с точки зрения журнального интереса. Странно видеть их в журнале, которому словянофилы хотели придать значения боевого орудия за свои идеи, – настолько узки интересы этих „Писем”... Автор пользуется самым ненадежным историческим материалом, в роде рассказов старожил... Это беседа человека, наскучившего молчанием и довольного, что ему есть с кем поговорить” (ІР НБУ. – ф.10. – №17270. – Арк.11).

П.Куліша, звичайно, цей публічний виступ М.Максимовича надзвичайно вразив, зачепив, як кажуть, за живе. Він відразу, 30 квітня 1857 року, написав листа М.Максимовичу. „Не гаразд вчинили Ви, взявшись за „Письма”, – прямо заявляє П.Куліш. Він не може зрозуміти, чому саме його друг-наставник, а не хто інший, виступив з такою претензійною критикою „Записок”, назвавши їх „поетичними мріями”. „Мечти мої нехай будуть, поки що мечтами, – пише П.Куліш, – а обернувшись в плоть і кров роду грядущого, будуть такою ж правдою, як весняне сонце. Одна ця думка уже вище мечти, бо щира прихильність до рідного краю, до рідного плем’я – така ж мечта, як і ребро, копьем продобенное. Це моя релігія, котра спасла мене од смерті і спасе, може, тисячі інших людей” (Там само. – Арк.12).

П.Куліш дуже емоційно висловлює своє обурення на критику М.Максимовича. „Коли не вкорочу собі віку, – заявляє він, – стоячи один на своєму поприщі, то побачать люди, яка мечта має слово об нашій історії і поезії! Я не побачу, а люди побачать, коли б тільки стерпіти усі муки, котрі завдає чоловікові мир, скоро почує царство його, не од мира, по завіту Христовому. Оце було перше ваше негарне слово, котре зразу показало мені, що не од вашого брата ждять мені, пільги в моїй трудній дорозі, не ви привітаєте щирим словом моє важке діло; од вас тільки мені затулити уші, одвернути очі, і йти, куди велить мені душа моя. Як трапиться коли довго не заснути в ночі на постелі, подумайте щиро самі з собою: ви скажете самі, що з висока поглянули на стезю мою, а про те й байдуже (бо з висока не видно) –

да й тепер чи збагнете, що назад мені ця стежа покроплена кров'ю!” (Там само).

Особливо П.Куліша образило слово М.Максимовича „болтовня”, яким він назвав „Записки”. „Друге ваше негарне слово, – обурювався він, – що придання назвали болтовнею. Це болтовня? Коли що написав я по-своєму доладу, то через цю болтовню, добродію! І не з ваших би уст треба чувати землякам таке ганебне слово. Висока красота слова! Каміні, на котрому відвигнеться наша не німецька словесність, – от що це за болтовня! Як іскри горіли в мене в душі слова Таранухи і Харка Цехмистера; як чари, наповняли вони мій розум, і догадався я про такі речі, про котрі ні від кого не чув а ні півслова. Да що про те? Не так би вам рощать свої Українські листи, коли вже схотіли, щоб на весіллі в нас був і бас. Поправити мене всякий може; я ще й подякую, – тільки це інша річ: тут подають на сміх замість смоли – сала! Я не одвітоватиму на ваші листи Українські і прошу Богом не зупинятися ради мене. Коли я справді мечтаю, а не діло роблю, то так мені й треба. Коли ж душа моя горить істиною, котру розуміють тільки перебуваючи в слові Христовому, то що зашкодять істині вашій, як падають Ляхи, przusinki? Діло покаже, хто куди йшов і куди забрів, а всяке має свого царя в голові і свого суддю в серці – їх нехай і слухає. Ну, да Бог з ним! Я й не думав про це так довго розмовляти, бо кажуть: розумній голові досить два слова” (Там само. – Арк.13).

Закінчив листа П.Куліш такими словами: „Прощайте, може, вже й навіки!” Весь зміст листа і ця фраза говорять, як боляче сприйняв П.Куліш виступ М.Максимовича у пресі. Очевидно, він вважав, що справжні друзі так не повинні чинити.

Після цього П.Куліш став уникати навіть випадкових зустрічей з М.Максимовичем.

Так, у листі до С.Т.Аксакова від 20 жовтня 1858 р. він писав: „Я исполнил свое обещание посетить Вас вечером, но, узнав от слуги, что у Вас сидит Максимович, воротился. Он написал против меня статью, совершенно его характеризующую, чтоб не сказать больше; а как у него, смеющего называть себя моим благодетелем, нахальства бездна, то я должен бы был или томить себя наружным спокойствием в Вашем присутствии, или высказать такие вещи, которые были бы для меня, по отношению к Вам, новым предметом горького раскаяния. Притом я думаю, что Вы, в благости Вашего сердца, готовы были сделать над собой усилие, чтобы беседовать со мной, не давая заметить физических страданий и некоторого неудовольствия, причиняемые присутствием человека, не познавшего цены прежним нашим отношениям” (Радянське літературознавство. – 1957. – №19. С.100).

Та на цьому публічний диспут П.Куліша і М.Максимовича не закінчився. У 1857р. П.Куліш у журналі „Русская Беседа” (7. – №7. – С.123-145) надрукував епілог до „Чорної Ради” під назвою „Об отношении малороссийской словесности к общерусской”, де, між іншим, зробив невелику спробу в загальних рисах критично схарактеризувати М.Гоголя як живописця минулого і сучасного життя України. Так, Пантелеймон

Олександрович, віддавши належне талановитому письменнику за те, що той у свої творах звернув увагу самих українців на їхню національну гідність, непересічність, високу духовність, одночасно відкрив для росіян „своєхарактерный и поэтический народ” (Повести П.А.Кулиша в четырех томах. Т.1. „Черная Рада”. – СПб, 1960. – С.2). П.Куліш вважав, що твори М.Гоголя дали „новое, сильное побуждение к объяснению Украины” (Там само).

Разом з тим, П.Куліш, відзначаючи позитивні сторони ранньої творчості письменника, звернув увагу на те, що ранні твори М.Гоголя не відповідають багато в чому історичній правді. На думку критика, у „Тарасі Бульбі” М.Гоголь „обнаружил крайнюю недостаточность сведений об украинской старине... Тарас Бульба... поражает знатока случайной верностью красок и блеском зиждущей фантазии, но далеко не удовлетворяет относительно исторической и художественной истины” (Там само).

На цю передмову відгукнувся М.Максимович (в „Русской Беседе” (1858) статтю „Об историческом романе г. Кулиша „Черная Рада”, яка була вже більш претензійна і образлива, ніж попередній його виступ.

Він, зокрема, зазначав, що П.Куліш „уменьшает достоинства повестей М.Гоголя из желания возвысить этим значение „Черной Рады” в глазах читающего общества” (ІР НБУ. – ф.10. – №17270. – Арк.14). Далі М.Максимович писав, що автор „Черной Рады”, по-перше, „слишком произвольно обходится с историческими фактами”; а, по-друге „его олицетворенная история нередко обращается в маскарад” (Там само).

Така заява М.Максимовича, звичайно, була несправедливою і образливою для П.Куліша.

Треба завважити, що в поглядах Пантелеймона Олександровича не було зневажливого ставлення до М.Гоголя. Навпаки, він глибоко поважав і високо цинив геній письменника, особливо такі його твори, як „Ревізор”, „Мертві душі” та ін. Та й сам він, як ми знаємо, багато зробив цінного для вивчення життя і творчості М.Гоголя: у 1854 р. П.Куліш видає „Опыт биографии Н.В.Гоголя”; у 1856 р. „Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя в 2-х томах, составленные из воспоминаний его друзей и знакомых, и из его собственных писем”; а у 1859 р. видає повне зібрання його творів. Він також обороняє М.Гоголя від різних пліток і брудних нападів у пресі. Так, в газеті „День” (25 листопада 1861 р., №17, с.18) Пантелеймон Олександрович виступив зі статтю „Несколько слов об обороне Гоголя и нападении его земляков”, а у 1862 р. в першому номері „Основи” з’явилася його стаття „Гоголь перед судом обличительной литературы” на захист М.Гоголя, коли російський критик М.Герсеванов виступив з брудними нападами на письменника.

Тому чути такі несправедливі зауваження з боку М.Максимовича П.Кулішу було дуже боляче. „По мнению Максимовича, – писав ображений Пантелеймон Олександрович, – личные вады могли заставить покривить истинным судом у Гоголя даже и того, кто употребил столько трудов на собиране материалов для биографии Гоголя, кто дважды составил опыт его

биографии, кто, из опасения бросить какую-либо тень на память высоко ценимого им поэта, пересветлил местами его нравственный образ и подвергся за то справедливому порицанию со стороны других биографов, кто еще недавно издал, со всевозможно кропотливой проверкой по рукописям „Сочинения” и „Письма” этого поэта, и вменяет себе в особенную честь такое дело, радуясь, что холодная рука издателя-спекулянта не прикоснулась к бумагам его земляка, умершего вдали от родины” (Основа. – 1861. – №4. – С.68).

„Следовательно, – пишет далі П.Куліш, – собирая по листочку материалы для биографии Гоголя, заводя об этом переписку с разными лицами, в том числе и с самим г.Максимовичем, разъезжая по этому делу в разные места и мня в книгу всякую мелочь, относящую к Гоголю, с благоговением к его невозвратному существованию, – я был тем же автором „Черной Рады”, что и ныне и преклонялся перед его высоким талантам точно так же, как и теперь преклоняюсь” (Там само. – С.69).

І, взагалі, П.Куліш, зазначав, що хоч він і звернув увагу в „Епілозі” на деякі недоліки українських повістей М.Гоголя, але це ніяк не може принизити достоїнств творів письменника, особливо такого талановитого, як Микола Васильович Гоголь. „Очень понятно для меня, – писал П.Куліш, – что заметки, подобные моим указаниям на недостатки Гоголя как автора украинских повестей, могли бы более или менее вредить литературной репутации какого-нибудь автора средней руки. Но ведь Гоголь богач, для которого ничего не значит – заплатить дань критике. Лучшие из его украинских повестей, как бы мы ни понизили их уровень, все-таки могут быть понижены только в отношении последовавшими за ними его произведениями; в сравнении же со всякими другими повестями, они до сих пор остаются, в своем роде единственными” (Там само. – С.70).

А тому Пантелеймон Куліш як справжній літературний критик вищого гатунку, віддавши належне М.Гоголю, по-перше, не міг миритися з тим, що на його думку, не відповідало етнографічній і історичній правді в творчості великого письменника. А, по-друге, „підігрітий” критичними випадками М.Максимовича, він вирішив взятися до більш ґрунтового критичного аналізу творчості великого письменника.

З цього приводу П.Куліш писал: „Я полагаю, Максимович написал свою критику против меня не по каким-нибудь побуждениям вроде тех, которые предполагает он во мне. Я должен думать, что он писал ее искренно и прямодушно. Поэтому я прочел ее очень внимательно и, несмотря на то, что ее ревностный к истине автор присвоил себе право хозяйничать даже в моей душе, вижу из нее, что представленная мною характеристика Гоголя коснулась предмета слишком поверхностно, что, будучи очень сжата, она возбуждает вопросы, не давая на них ответов, и что, как ни ясна она для автора, имеющего специальные сведения о предмете, – в глазах читателей она, может быть, не более, как собрание афоризмов. Эти мысли приводят меня к заключению, что не следует мне останавливаться на том, что высказано мною в эпилоге в „Черной Раде”, а следует взяться за критическую

работу вновь и внести в нее возможную полноту изложения, которая бы сама собой разрешала недоумения, могущая опять возникнуть в уме читателей (Там само).

І як результат у журналі „Основа” за 1861 р. (№№4, 5, 9, 11-12) з’являється цілий ряд статей П.Куліша, в яких він виступає як літературний критик ранніх романтичних оповідань М.Гоголя з циклу „Вечори на хуторі біля Диканьки”. Треба відразу зазначити, що його погляд на ранню творчість М.Гоголя не вписувався в загальноприйнятій. „Это было дело смелое после лицензий Белинского и других великорусских критиков, назвавших повести верным отражением украинской прошедшей и настоящей жизни”, – писав П.Куліш (Основа. – 1861. – №4. – С.68). На думку критика, М.Гоголь допустив так багато помилок в зображенні української дійсності, що він не може замовчувати цього. П.Куліш детально аналізує „Сорочинскую ярмарку”, „Майскую ночь”, „Ночь накануне Ивана Купала” та інші оповідання, відзначаючи невідповідність етнографічній правді зображених М.Гоголем українських звичаїв, традицій, вдачі українців тощо.

Так, наприклад, в „Сорочинській ярмарці” знайомство парубка з дівчиною, пиятика майбутнього зятя і майбутнього тестя, їхні грубі звернення один до одного, поведінка закоханих серед базару – все це на думку П.Куліша, не відповідало моральному обличчю українця.

Він вважає, що звернення парубка Голопупенка до батька Хіврі: „Ну, Солопий, вот, как видишь, я и дочка твоя полюбили друг друга так, что хоть и навеки жить вместе”, – не може існувати в природі українця. Молодий хлопець ніколи, переконаний П.Куліш, не звернеться так до батька своєї коханої.

„Сколько мы знаем наш народ, – зазначає критик, – таким тоном мог бы обратиться к Солопию только близкий к нему сверстник, присватываясь за своего сына, да и тот выбрал бы для этого иное время и иное место, а не площадь, на которой происходит ярмарочная шумная возня и толкотня, да и тот назвал бы его не Солопием, а по имени и пожалуй – еще по отчеству. Если бы и к самому последнему из простолюдинов обратился парубок таким образом с сватовством, то и тот обиделся бы неучтивостью, понятною для мужика, так же как и для каждого из нас” (Там само. – С.78).

Та Солопій не ображається. Навпаки, він іде зі своїм майбутнім зятем у корчму, де парубок проявляє себе як досвідчений п’яниця, чим викликає захоплення у батька нареченої.

„Для наблюдающих простонародную жизнь с помещичьего крыльца, – пише П.Куліш, – я должен здесь заметить, что зажиточный поселянин, мозольным трудом содержащий свое семейство, никоим образом не может восхищается пьяным рекрутским молодецеством будущего зятя... народный повседневный толк может удостоверит каждого, что в ужас пришел бы отец, сделав открытие, что будущий зять его – опытный пьяница” (Там само. – С.83).

Наводячи і далі приклади, які не відповідали правді українського життя, П.Куліш робить висновок, що М.Гоголь просто не знав

простонародної України і зобразив її, як барин, який бачить в селянові тільки смішне.

„Гоголь, – пише П.Куліш, – не знав поселянина близько. Он не сиживал с ним рядом; он не бывал его обычным гостем; он не носил на его свадьбах какого-нибудь почетного звания, он даже не умел отличить свадебного термина „дружко” от слова „дружка” (Там само. – С.79).

На думку П.Куліша, сватання серед ярмарки та ще й у піст для українського парубка просто неможливе: „Сватовство у пахарей в такое время, когда идет уборка хлеба и вообще горячая работа – просто небылица; сватовство в Спасов пост просто – черт знает что такое. Отсутствие стыда у украинской девушки, которую Гоголь заставил стоять обнявшись с чужим парубком среди ярмарки... такое оскорбительное изображение, как если бы кто в нашем присутствии изобразил чистую и непорочную женщину в виде рыночной вакханки. Наконец, отзыв отца о публичных поцелуях, вlepенных его дочери кем-то среди многочисленного общества, должен быть возмутителен для каждого, кому понятны отеческие чувства” (Там само).

А образ української жінки, зображений М.Гоголем, взагалі, не відповідає дійсності. „Послушайте, – звертається він до читачів, – что пишет новейший наблюдатель украинских краев, объездивший все наши ярмарки, И.С.Аксаков, говоря о козаках, хуторянах и мещанах: „Женщины еще менее носят на себе отпечаток своего звания. Природная грация, вкус к изящному, художественный склад мыслей, донельзя доведенная в области чувства – равно присущи всем Малороссиянкам и заслоняют недостаток образования” (Там само. – С.86).

Не може критик змиритися і з тим, як закохані висловлюють свої почуття: грубо, не по-українському: „В нашем украинском народе, – пише П.Куліш, – даже и между дворовою панскою челядью можно услышать еще очень много человеческих речей. Любить у нас до сих пор умеют, и формы выражений, предназначенных только для одной особы, да еще в ночной тишине, как у Гоголя, до сих пор у нас полны местной поэзии. Но спрашиваю, что за поэзия в следующих словах влюбленной Хиври: „Пойдемте же теперь в хату, там никого нет. А я думала было уже, Афанасий Иванович, что к вам болячка или соняшница пристала: нет да и нет!” (Там само. – С.86).

П.Куліш обурений з того, що такі твори російська столична критика (зокрема, і В.Белінський) називає „живописью украинской простонародной критики” (Там само. – С.89). І все те, з чого усі сміялися, читаючи „Сорочинську ярмарку” можливо і було б смішно, вважав П.Куліш, та тільки не для тих, хто знає простонародну Україну і не бачить в селянинові стільки смішного, скільки це бачить М.Гоголь.

„Если, – пише далі П.Куліш, – искусство состоит в том, чтобы заметить в народе самое пошрое, самое безобразное, самое грубое и отвратительное и выставить все это выпукло и ярко на всенародные очи; (виділено в тексті – Н.П.) то не для того надобно это делать, чтобы необразованность и нравственный упадок наших меньших братьев сделать смешными в глазах тех

людей, которые обязаны, с высоты своего положения, протянуть руку помощи к людям пресмыкающимся где-то глубоко у них под ногами. Если высокое искусство не допускает со стороны автора каких бы то ни было объяснительных сцен или лиц, и предоставляет самому читателю, имущему возраст, уразуметь весь ужас картины, на которую он смеялся, загляделся; то и тогда все-таки надобно изображать происходящее пред глазами нашими действия таким образом, чтобы видно было, на какой почве оно происходит и чем обставлены действующие лица; надобно, чтобы поселянин в своих пороках и невежествах был действительно поселянином, а не горожанином; чтобы украинец действовал хоть и безумно, хоть и скотски, но все же под влиянием местных условий и всенародных его обычаев. Сватовство среди ярмарки для украинского парубка решительно неприемлемо (Там само. – С.89).

П.Куліш вважав, що М.Гоголь дивився на український народ не по-українськи. Він зазначив, що „Гоголь, как живописец быта украинского был больше Москаль и горожанин, нежели Украинец, хорошо знающий жизнь изображаемого народа” (Там само. – С.87).

Та критик Пантелеймон Куліш не засуджував письменника Миколу Гоголя. Він розумів, що в названих недоліках криються об’єктивні обставини. Просто М.Гоголь не міг писати інакше, тому що виховувався в іншому середовищі, тому що тоді не було умов і „моди для вивчення народу”. „Если бы Гоголю, – писав Куліш, – дать все те этнографические познания, какие имел Квитка, если бы Гоголь проникся духом своего народа, так как Шевченко, то, при его необъятном таланте воссоздавать действительность, его „Вечеров на хуторе” были бы столь же неизменно-многоценным творением, как многие из его последовавших созданий” (Там само. – С.88).

П.Куліш надзвичайно високо цінував зрілу творчість М.Гоголя. Він вважав, що критика ранніх творів ніяк не може зашкодити такому літературному гіганту, як Микола Васильович Гоголь.

„Упреки, сделанные мною искусству Гоголя-Украинца, – писав він, – были бы слишком тяжки и уничижительны для всякого юного писателя с его недостатками; но Гоголю следовало сделать эти упреки, во славу его торжества над самим собою. Какая поразительная у него разница между изображением местных нравов и обычаев в „Вечерах на хуторе” и в „Мертвых душах”!.. Поэтому, если уже отстаивать неприкосновенность достоинств Гоголевого таланта, то следует уразуметь под этими словами не непогрешительность Гоголя в искусстве, а гениальную работу его над искусством, освободившую его мало-помалу от прежних, слишком важных недостатков” (Там само. – С.89-90).

Після опублікування Кулішевих статей про М.Гоголя М.Максимович негайно друкує у журналі „День” свою статтю „Оборона украинских повестей Гоголя” (1861 №3, 5, 7, 9).

Він називає критику П.Куліша „шумною и грозною”, говорить, що він „судит и рядит неоглядно и самопроизвольно”, „со свойственною ему

чрезмерностью”, що писання його – „суесловие”. Крім того, він зазначає, що в „Опыте биографии Гоголя” П.Куліш по-іншому оцінював „Тараса Бульбу”, називаючи його „живым, буйно-энергическим образом”. Як зазначає В.Данилов: „Максимович тепер не щадил Кулиша и не избегал резких полемических выходов, вроде цитаты из Основьяненка: „Дуже недобре брехати” (ІР НБУ. – ф.10. – №17270).

П.Куліш відповів М.Максимовичу статтею „Несколько слов об обороне Гоголя и нападении земляков” (День. – 1861. – №7).

Тут він писав, що М.Максимович, виступаючи „под знаменем „обороны”, об’являє його ворогом М.Гоголя і розраховує, що його виступ відверне читачів „Дня” від критичних статей П.Куліша про М.Гоголя. „Что же это выходит?” – запитує П.Куліш. – Ни дать, ни взять – рыночная суета из повести Гоголя, где торговки отзываются одна о другой так: „Не покупайте у этой ничего: смотрите, какая она скверная!” (ІР НБУ. – ф.10. – №17270. – Арк.13).

Редакція газети „День” зробила примітку до статті П.Куліша, в якій „высказывает скептическое отношение к мыслям о возможности развития художественной украинской литературы в тех размерах, как это представляет „Основа” (треба розуміти – Куліш – Н.П.); висловлюється про українську мову, як про місцеву, якою не можна перекладати творів загальнолюдського значення, таких, наприклад, як „Ліада” і вказує П.Кулішу, що внаслідок своєї запальності він постійно протирічить сам собі, відповідно до прислів’я: „Язык мій – ворог мій” (Там само).

Після цього П.Куліш виступив проти М.Максимовича в журналі „Основа” (1861, №10) байкою „Гоголь і Ворона”, де в алегоричній формі зобразив себе Дощем, що очищає М.Гоголя, а М.Максимовича – Вороною, що марно турбується про „оборону” письменника. Остання стрічка байки, де згадується слово „оборона” розкриває смисл алегорії. М.Гоголь говорить Вороні:

„На що мені од дощику
Твоя оборона!
Сиділа б ти собі мовчки,
Химерна Ворона!”

До цієї байки П.Куліш зробив примітку, де зазначає, що українське слово з часом проявить себе в усіх видах і жанрах української літератури і докаже свою самодостатність: „Само дело убедит в этом наших антиподов, которых День для нас Ночь (підкреслено в тексті – Н.П.), которые пророчески решают вопросы жизни и смело утверждают, что наше слово способно к тому-то и неспособно к тому-то” (Основа. – 1861. – №10).

Листок „Основи” з байкою П.Куліш сам надіслав М.Максимовичу. Останній не залишився у нього в боргу і написав відповідь:

„Брехня, що Гоголь в тебе
Із хмари дрібний дощик лине
На біле пір’ячко його.
Ти з хати льєш тільки помії.

Оттім і треба нам його
Дніпровою водою змити
І од твоїх нечистих рук
Його оборонити”

(ІР НБУ. – ф.10. – №17270. – Арк.14).

Цей вірш та й інші статті М.Максимовича, які він тоді ж написав проти П.Куліша з цього приводу, не були надруковані. Його зупинив О.Бодянський, який написав йому: „Не пора ли кончить? С преподобным ведь преподобным будешь...” (Там само).

Іншим разом він писав: „С Палием (так між собою вони називали Куліша – Н.П.) бросьте препирания. Хорошо спорить, когда поддерживается охота к тому вниманием слушателей. Притом в споре необходимо прежде всего добрая совесть в противнике, без чего, пожалуй не далеко от позора: вот, мол, с кем связался!” (Там само).

На це М.Максимович відповів О.Бодянському: „За Гоголя необходимо было вступить к кому-нибудь из нас, особенно, мне, ибо Кулишевы брехни производят немалый эффект между молодежью украинской, особенно полтавской: есть великие поклонники, верующие в его писание, даже и относительно Гоголя. Много виноват в том Костомаров напышающийся самолюбивого Панька и называющий его златоустым” (Там само).

Проти П.Куліша виступив і журнал „Время” (1861. – №31) зі статтею: „Критики-этнографы. Малороссийский писатель Гоголь по г.г. Кулишу и Максимовичу”, де засуджується взагалі етнографічна критика, з якої „и взятки не так берут, коли на то пошло”. „Нужны, – говорит автор статті, – особенная узость мысли, нужно запереть свою мысль в какой-нибудь тесный угол, уткнувшись в него с тупым упрямством фанатика, чтобы получить способность прицепиться к неопределенным словам деда и на основании их потребовать от автора фантастического рассказа – изображения известной исторической эпохи”.

Кулішеві прихильники обурювалися таким ставленням до їхнього патрона, писали про це П.Кулішеві, підтримували його. На що він так відповідав, зокрема, чернігівському громадівцю С.Носу: „Що се ви так турбуєтесь про тих людей, що мене ганять. Нехай собі ганять, коли охота. Діло само себе покаже. Все те забудеться скоро, а діло не на те робиться, щоб його занедбати, бо воно діло (виділено в тексті – Н.П.). Нехай ганять: може ганивши, яку й правду скажуть, а ми її й намотаємо на ус, та й порозумнішаємо на користь добрим людям” (Киевская старина – 1899. – №4-6. – С.216).

Після такої гострої полеміки між П.Кулішем і М.Максимовичем стосунки їхні майже перервалися. Дуже рідко хтось комусь надсилав листа в офіційному тоні з того чи того конкретного приводу, де П.Куліш, наприклад, називав М.Максимовича тільки „почтеннейшим” без будь-якого виявлення дружніх почуттів. У 1864 р. М.Максимович в одному з листів, ніби нічого й не сталося, запрошував П.Куліша з дружиною до себе в гості на Михайлову Гору, на що останній відповів, що це непогана думка і йому також „хочецця

де-про-що позмагатися” з М.Максимовичем. Але так вони більше і не зустрічалися.

Вважаємо, що такі розходження між цими двома постатями були закономірними. Адже М.Максимович був представником офіційної суспільно-політичної ідеології того часу, тоді як П.Куліш був лицарем українського духу, що своїми ідеями випередив добу, якого негативно сприймали сучасники і який лишився незрозумілим і для наступних поколінь.